

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-3-67-11>

УДК 008+81.11

Лисинюк М.В.

Київський національний університет культури і мистецтв

МОВА І ЦИВІЛІЗАЦІЯ: ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ТА ВЗАЄМОЗБУМОВЛЕНІСТЬ

Анотація. У статті проаналізовано та з'ясовано особливості концепцій М. Данилевського, С. Гантінгтона, О. Шпенглера, І. Леваша, А. Тойнбі на предмет виявлення в них мовної тематики. Зроблено висновок, що цивілізаційні концепції та пов'язані з ними трактування мовної проблематики – незважаючи на досить глибоку розробку, особливо з урахуванням взаємодії з культурологією і теорією міжкультурної комунікації, – не можуть дати достатніх методологічних інструментів для аналізу всіх труднощів і взаємозалежностей цивілізаційного і лінгвістичного процесів. Наголошено, що окремі лінгвістичні висновки можуть бути використані в більш широкому дослідженні проблем мови і цивілізації – йдеться про положення, що стосуються виразно вираженої прагматичної орієнтації мови, використовуваної в цивілізаційному дискурсі, і характерних для неї тенденцій до стандартизації, формалізації і спрощення мовних засобів.

Ключові слова: мова, культура, цивілізація, цивілізаційна цілісність, соціокультурна спільність.

Lisinyuk Marina

Kiev National University of Culture and Arts

LANGUAGE AND CIVILIZATION: INTERCONNECTION AND INTERDEPENDENCE

Summary. The article focuses on the need to find out the essence of the correlation of the phenomena of language and civilization, due to the lack of groundbreaking developments, the question of specific features of the interaction of linguistic and civilizational processes, which requires a wider culturological comprehension. In those interpretations where civilization is viewed as socio-cultural integrity, the main conclusions regarding language issues are made within the framework of the provisions describing the interaction of language and culture, and only partially vary depending on which criteria, in the opinion of one or another author, are fundamental in isolating local civilization. The purpose of the article is to find out the essence of language as a component of civilization integrity. The peculiarities of the concepts of M. Danilevsky, S. Huntington, O. Spengler, I. Levyash, A. Toynbee for the purpose of revealing language issues in them were analyzed and elucidated. It is concluded that civilization concepts and their related interpretations of language problems – despite a rather deep development, especially given the interaction with culture and the theory of intercultural communication – can not provide sufficient methodological tools for analyzing all the difficulties and interdependencies of civilization and linguistic processes. It is emphasized that individual linguistic conclusions can be used in a broader study of the problems of language and civilization – these are about the situation concerning the expressive pragmatic orientation of the language used in the civilizational discourse and its typical tendencies towards standardization, formalization and simplification of linguistic means. These include provisions concerning the expressive pragmatic orientation of the language used in the civilizational discourse, and its typical tendencies towards standardization, formalization and simplification of linguistic means.

Keywords: language, culture, civilization, civilization integrity, socio-cultural community.

Постановка проблеми. Тема мови, більшою чи меншою мірою, відображена в різних цивілізаційних концепціях, проте з того часу, як у 1877 р. американський етнолог та історик Л. Морган у своїй фундаментальній праці «Стародавнє суспільство» [4] констатував зв'язок між переходом давніх суспільств від вищого ступеня варварства до власне цивілізації і винайденням літерного письма, настільки ж значущих висновків у цій сфері дослідження не було зроблено. Не є винятком і технологічні трактування цивілізації, незважаючи на те, що в них міститься значний потенціал для вивчення проблем соціокультурного контексту розвитку і функціонування мови. Питання про взаємозв'язок виникнення цивілізації і генезису письма, безумовно, є одним із центральних у межах теми «мова і цивілізація», однак до нього не зводяться всі можливі відношення між двома феноменами. Крім того, в тих трактуваннях, де цивілізація розглядається як соціокультурна цілісність, основні висновки стосовно питань мови зроблені

в межах положень, що характеризують взаємодію мови і культури, і лише частково варіюються в залежності від того, які критерії, на думку того чи іншого автора, є основними при виокремленні локальної цивілізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення питання про співвідношення феноменів мови та цивілізації багато в чому ускладнюється відсутністю чіткого і несуперечливого визначення поняття «цивілізація». Крім того, є чимало концепцій цивілізації, часто взаємовиключних, і, відповідно, варіюються уявлення про взаємини досліджуваних об'єктів. Що стосується мовних питань, то їх розробка в межах лінійного підходу (Р. Абдеев, В. Келле та ін.), як правило, не виходить за межі констатації важливої ролі писемності в цивілізаційному розвитку.

Серед представників циклічного підходу також відсутня однаковість у поясненні принципів внутрішнього устрою цивілізації та її функціонування, однак спільним для них є визначення цивілізації у зв'язку з культурою: на основі фак-

тичного ототожнення – цивілізація як соціокультурна спільність (М. Данилевський, А. Тойнбі, П. Сорокін та ін.); або на основі протиставлення – цивілізація як «смерть культури» (О. Шпенглер та ін.); сукупність продуктів культуротворчості (І. Левяш). У тих концепціях, де цивілізація протиставляється культурі, характеристика мови в цивілізаційній площині її функціонування вибудовується за принципом аксіологічно забарвлених опозицій основним характеристикам мови культури (О. Шпенглер, І. Левяш та ін.). Крім того, дослідники вживають термін «мова» в розширювальному значенні, що включає, крім вербальної мови, виражальні засоби мистецтва (О. Шпенглер, І. Левяш), або прагнуть знайти щось спільне в різних семіотичних системах, що формується під впливом цивілізації (А. Тойнбі). Таким чином, **проблема співвідношення феноменів мови та цивілізації розроблена недостатньо**, що дає підстави стверджувати, що питання специфічних особливостей взаємодії мовних і цивілізаційних процесів вимагають більш широкого культурологічного осмислення.

Мета статті – з'ясувати сутність мови як компонента цивілізаційної цілісності.

Викладення основного матеріалу.

У М. Данилевського поняття «культурно-історичний тип» безпосередньо пов'язане з мовою як основою культури. Перший із сформульованих ним законів історичного розвитку констатує відповідність культурних типів лінгвістичним сімействам: «Будь-яке плем'я або сімейство народів, що характеризується окремою мовою або групою мов, досить близьких між собою для того, щоб спорідненість їх відчувалася безпосередньо, без глибоких філологічних вишукувань, становить самобутній культурно історичний тип...» [1, с. 77]. Мова є головною об'єднуючою силою культурно-історичного типу, оскільки спільність мови забезпечує взаєморозуміння в побуті, громадському, торговому і політичному житті і, крім того, в мові закріплюються особливості «психологічного устрою» («менталітету» в сучасній термінології) народів, що входять до культурної спільності. Розглядаючи мову як вираження духовної сутності народу, М. Данилевський веде мову про відповідність логічного устрою мови психології і світосприйняттю племені: «Порівняльна філологія могла б слугувати основою для порівняльної психології племен, якби хтось встиг прочитати в розходженні граматичних форм відмінності в психологічних процесах і в поглядах на світ, від яких перші отримали свій початок» [1, с. 90–91]. Становлення мови відбувається під впливом особливостей психологічної організації та світосприйняття племені, що і становить його культурну своєрідність, а в подальшому мова слугує транслятором культурної самобутності від одного покоління до іншого. В цілому висновки М. Данилевського передбачили деякі аспекти сучасного трактування ролі мови в розвитку і функціонуванні культури.

У інших дослідників мовним принципам відводиться не настільки значна роль, як у праці М. Данилевського. П. Сорокін справедливо зазначає, що це пов'язано з тим, що у одних авторів цивілізації являють собою мовні та етнічні групи, об'єднані спільною мовою або етнічним походжен-

ням, у інших є суто державними об'єднаннями, або товариствами, заснованими на поєднанні державної і мовної єдності. Найчастіше цивілізації – це перш за все релігійні спільності, або ж багатоконпонентні утворення, в яких мова є лише однією з основ соціокультурної спільності. Загалом у сучасних культуроцентристських цивілізаційних концепціях, які вбачають в духовно-моральних цінностях головний об'єднуючий принцип, переважає розуміння мови як важливого, але далеко не єдиного чинника, що забезпечує єдність соціокультурної спільності. Так, С. Гантінгтон визначає цивілізацію як гранично широку соціокультурну цілісність, відмінну від інших своєю історією, мовою, традиціями, але більш за все релігією [7]. В останні десятиліття все більшого поширення набуває соціокультурна настанова в трактуванні цивілізації, яка у певних авторів передбачає участь мови в створенні системоутворюючих зв'язків, що об'єднують локальну спільність.

Більшість дослідників визнають, що цивілізація як соціокультурний тип являє собою надетнічне, а значить лінгвістично гетерогенне утворення, однак при цьому не виключають важливої ролі мови в забезпеченні комунікації і переданні базових цінностей цивілізаційної спільності. У разі різноманітної за лінгвістичним складом будови цивілізації передбачається наявність мови між-етнічного спілкування. Як правило, це мова домінуючої в культурному відношенні етнічної групи, яка бере на себе консолідує функцію [8]. Отже, взаємини між мовою і цивілізацією у одних дослідників вибудовуються на основі функції мови як транслятора культурно-ціннісної інформації, як засобу формування і фіксації мовної картини світу, яка є невід'ємною частиною менталітету, та зняття внутрішньої консолідації соціокультурної спільності. Справедливість цих положень щодо функціонування мови в соціокультурній спільності не викликає сумніву, однак необхідно відмітити, що сам спосіб осмислення феномена цивілізації виключає в даному разі можливість виявлення будь-якої специфіки буття мови в цивілізаційному зрізі соціальної реальності, оскільки останній фактично збігається з культурою. Спільність мови відіграє важливу роль у забезпеченні культурної єдності соціуму, але мова може бути також використана як інструмент соціальної взаємодії спільнот, не споріднених у культурному відношенні, і в таких комунікативних ситуаціях, коли культурно значущі компоненти мови сприймаються як можлива перешкода ефективній взаємодії і соціальній інтеграції.

У працях О. Шпенглера цивілізація і культура розглядаються в органічній послідовності: перша є заключним, низхідним етапом у розвитку останньої. Власне, термін «мова» у О. Шпенглера є одним із найважливіших у його «нарисах морфології світової історії», однак використовується у найширшому значенні – як виразна мова культури, що включає в себе єдність стилістичних форм мистецтва, релігії, єдність розумових форм і способу життя у всіх її формах. Підкреслюючи різноманіття використовуваних людиною засобів висловлювання і повідомлення, О. Шпенглер стверджує, що «царство мови є значно ширшим, ніж це вбачається кому-небудь із дослід-

ників, і словесна мова, з несамостійністю, що нею все ще зберігається, відіграє в ньому доволі скромну роль» [9, с. 836]. Відтак, О. Шпенглер не схильний зараховувати мову до базових характеристик людської спільності, вважаючи, що народ може змінити мову практично в будь-який час, а прихильність до рідної мови є особливістю лише одного культурного типу. «Благоговіння перед материнською мовою – з усім моральним значенням, що в цьому слові міститься, – яке постійно призводить до запеклих мовних сутичок, є ознакою пізньої західноєвропейської душі, і людям інших культур воно майже невідоме, а примітивним – зовсім не відоме» [9, с. 819]. Отож, лінгвістичні погляди О. Шпенглера значно розходяться з точкою зору інших дослідників, які зараховують мову до феноменів, що формують єдність культурного організму.

Що стосується взаємовідносин мови та цивілізації як стадії занепаду культури, то мовна тематика у О. Шпенглера постає у відповідному розрізі: механістичність, раціоналізм й окостеніння, що характеризують цивілізацію, проникають на останньому етапі розвитку культури і в сферу мови. О. Шпенглер розмежовує мову як вільну творчу діяльність і мову, яка поступово відділяється від мовлення системою закостених, у більшості своїй аналітичних форм. Тобто, за О. Шпенглером, стабілізація й аналітизація мовної системи є омертвінням мови, і відбувається це омертвіння саме на стадії цивілізації. Мова вмирає разом із культурою, і в цьому недосконалість усіх мов як систем, неточність висловлення думки, пов'язана з необхідністю використовувати форми, відчужені від життя.

Згідно зі О. Шпенглером, можна стверджувати, що цивілізація має свою мову (на противагу мові культури), але не в буквальному («мова» в її термінологічному значенні), а лише в умовному сенсі: в сенсі відбору мовних засобів для певних комунікативних ситуацій. Але при цьому важко погодитися з його узагальненням, що об'єктивні особливості живання мови в цивілізаційній площині життя суспільства поширюються практично на всю сферу мови на заключному етапі розвитку культури. Розмірковуючи, наприклад, про мову міста як про втілення омертвляючого духу цивілізації, О. Шпенглер не бере до уваги те, що саме на основі міського койне формувалися загальнонародні літературні мови, які вбирали в себе багатство місцевих діалектів і які володіли достатніми засобами для задоволення суто практичних і духовно-естетичних потреб соціуму. Така обмеженість лінгвістичних побудов О. Шпенглера пов'язана з його тлумаченням сутності цивілізації. Якщо погодитися, що цивілізація – це стан усього соціокультурного організму на певному етапі розвитку, то слід визнати, що ті мовні явища і процеси, які виникають саме під впливом цивілізації, неминуче поширюються на всю сферу мови. Насправді ж цілком реальні тенденції до спрощення, стандартизації, формалізації в мові можуть діяти в одних сферах комунікації, не зачіпаючи інші і не перешкоджаючи розвитку в них творчої мовної діяльності.

Таким чином, цінність висновків, зроблених О. Шпенглером, полягає в тому, що в них зазначені ті вимоги, які висуває до мови цивілізація

через свою утилітарну орієнтованість – вимоги точності, економічності і доцільності. Мова, що функціонує в цивілізаційних сферах життєдіяльності, очевидно, повинна володіти специфічними характеристиками (лексичними, граматичними, стилістичними), зумовленими специфікою покладених на неї комунікативних завдань. Однак негативна аксіологічна спрямованість у трактуванні О. Шпенглером цивілізації має наслідком односторонність і схематизм в розробці лінгвістичної тематики. Підхід, запропонований О. Шпенглером, дає можливість експлікувати певну специфіку в співвідношенні феноменів мови та цивілізації, оскільки розмежовує цивілізацію і культуру, однак підстава для такого розмежування (етапи в органічному розвитку культурного типу) не залишає можливості в синхронному зрізі здійснити диференційоване оцінювання механізмів і закономірностей у взаємовідносинах мови і суспільства як складних систем.

Продовжуючи певною мірою традицію О. Шпенглера, сучасний культуролог І. Левяш трактує цивілізацію як об'єктну, кристалізовану людську діяльність, сукупність її результатів, на противагу культурі, яка є суб'єктною, ціннісно-орієнтованою людською діяльністю. Приписуючи мові функцію символічного вираження та розглядаючи її як інструментарій функціонування основних елементів і структур культури і цивілізації, І. Левяш розвиває положення О. Шпенглера про мотиви змертвіння мови в цивілізації в результаті відриву від життя як творчого процесу. При цьому дослідник протиставляє мову цивілізації мові культури за такими параметрами, як: утилітаризм, прагматичність – аксіологічна орієнтація; аналітизм (як наслідок фрагментарного сприйняття зовнішнього світу) – синтетичність; перекручення смислу слів – чистота і справжність початкових смислів і символів. «У відношенні до культури мова цивілізації – фарисейський перевертень» [2, с. 294]. Згубний вплив цивілізації на мову проявляється в тому числі і в збідненості структури останньої, остаточній втраті здатності до саморозвитку.

У трактуванні мовної проблематики у О. Шпенглера та І. Левяша багато схожих рис: поняття мови не обмежується сферою вербального – в нього включені також виражальні засоби мистецтва; жива, творча, істинна мова культури протиставляється омертвілій, помилковій мові цивілізації з ослабленою комунікативною функцією (така мова зумовлює скоріше відчуження, ніж об'єднання людей). І. Левяш, на відміну від О. Шпенглера, розглядає культуру і цивілізацію як синхронні контексти буття мови, виявляючи різноспрямовані тенденції, які одночасно діють у мовних процесах. Проте, услід за О. Шпенглером, І. Левяш однозначно співвідносить усі позитивні характеристики мови з культурним контекстом її існування, а всі негативні – з цивілізацією. Така настанова виключає будь-яку спробу побудови більш складної картини взаємодії мови, культури і цивілізації.

З мовою пов'язані і вчення, тісно пов'язані з поняттям діалогу, і які розглядають мову, поперше, як специфічний для певної спільності спосіб словесного оформлення світу і, по-друге, як комунікативний процес. Для цих вчень ха-

рактерні негативне оцінювання цивілізації і критика сучасного стану мови, який демонструє руйнівний для культури деіндивідуалізуючий вплив цивілізації. Культура, діалогічна за своєю природою, існує в «напруженій рівновазі мови і мовчання», причому досвід мовчання є важливою характеристикою буття культури, оскільки саме в мовчанні досягаються ірраціональні основи світу. Цивілізація ж, що розглядається в дусі О. Шпенглера як регрес культури, є монологічною і провокує регрес мови в балаканину – помилкову форму мови, що полягає не в творчому породженні смислу, а в тавтологічному відтворенні клішованих повідомлень. Балаканина отримує технічну і соціальну підтримку в породжених цивілізацією засобах масової комунікації, що володіють потужною уніформуючою і формалізуючою силою [3].

Представлена в термінах концепції діалогу проблема «мова і цивілізація» демонструє жорстке протиставлення цивілізаційного і культурного зрізів соціального буття і, відповідно, мотиви регресу мови в цивілізації, який проявляється в її вихолощуванні, уніфікації, відчуженні від справжнього життя і творчості. Очевидно, що саме трактування сутності цивілізації провокує гіпертрофований акцент на однорідних закономірностях, не залишаючи аналітичних інструментів для аналізу можливих інших відносин між досліджуваними феноменами.

Відмінною є позиція А. Тойнбі, для якого при розгляді основ цивілізації не мова, а релігія є провідним об'єднуючим принципом. Виокремлені дослідником дискретні культурно-історичні одиниці є просторово-часовими регіонами, в які входять різні країни і, відповідно, різні мовні спільноти (наприклад, західна чи православна цивілізація). Однак, на відміну від більшості теоретиків, які вбачали в мові інструмент згуртування людської спільноти, А. Тойнбі робить акцент на її роз'єднуючій функції в межах лінгвістично неоднорідних культурних організмів. Роз'єднання за мовним принципом, характерне для примітивних суспільств, не долається цивілізованими народами і, більше того, посилюється на етапі розпаду цивілізації. Мовна ситуація в суспільстві, що розпадається, характеризується тенденцією до «змішування мов», збільшенням мовних відмінностей і, як результат, поширенням духу загального нерозуміння.

Отже, тема спадного заключного етапу в житті соціокультурної спільноти і неминучого при цьому регресу мови представлена у А. Тойнбі в абсолютно іншій перспективі: він акцентує увагу не стільки на внутрішньомовних процесах, скільки на проблемах комунікації. Крім того, оскільки для нього цивілізація є культурно-історичною одиницею, а не «смертю культури», то джерело проблем він вбачає не в згубному впливі цивілізації, а в її розпаді [6, с. 389–390].

Мовна тематика актуалізується у А. Тойнбі також у зв'язку з питанням про критерії зростання цивілізації. Відмовляючись від тези про відповідність розвитку цивілізації зростанню контролю над фізичним і соціальним оточенням, А. Тойнбі знаходить ключ до вирішення проблеми в феномені «етерифікації» – прогресуючому спрощенні, проявом і наслідком якого є «зміна рівня енергії,

перехід до енергій більш елементарних, тонких і таких, що досягаються лише за допомогою абстрактних категорій, ніби ефірних» [6, с. 235–238]. Закон прогресуючого спрощення діє в умовах зростання цивілізації в різних сферах людської діяльності: в мові він породжує тенденцію до спрощення мовної техніки і техніки письма. Таке спрощення ототожнюється у А. Тойнбі з процесами аналітизації, і є надійним критерієм прогресу як в самій мові, так і в цивілізаційному процесі. Подібні висновки є спірними з точки зору сучасної лінгвістики, проте цікаве саме формулювання проблеми універсальних критеріїв прогресу людської мови (на підставі яких стверджується, наприклад, певна перевага англійської над мовами, що зберегли більше рис флективної граматичної будови). Прихильники теорії локальних цивілізацій, як правило, схильні скоріше розвивати тези про множинність рівноцінних варіантів розвитку, ніж формулювати універсальні закони для суспільств, які різняться за своїми культурологічними характеристиками.

Своєрідність вирішення А. Тойнбі питання про взаємодію мови і цивілізації проявляється і в тому, що він приділяє чималу увагу сфері соціального. Такі закономірності, як соціальний розпад і «змішування мов», націоналізм і спроби реанімувати мертві мови виявляють залежність розвитку і функціонування мови від соціальних процесів, однак характер протікання цих процесів дослідник пояснює на основі абсолютного пріоритету духовних чинників. І хоча не викликає сумніву наявність глибоких взаємозалежностей між духовним і соціальним буттям суспільства, утвердження абсолютного пріоритету духовного в поясненні всіх явищ суспільного життя (так само, як і абсолютизація матеріалістичних підходів) може привести до спрощеного тлумачення тих феноменів, які зумовлені рядом складно-взаємопов'язаних чинників, до яких відноситься і мова. Прагнення А. Тойнбі вивести зміст і характер протікання цивілізаційного процесу виключно зі сфери духовно-ціннісного робить методологічно неможливим аналіз тих ситуацій, де духовні потреби суспільства вступають у конфлікт з потребами економічного розвитку. У подібних ситуаціях мова – в силу своєї багатофункціональності в суспільному житті – опиняється під впливом різноспрямованих сил, і чим тонше диференціація чинників впливу, тим глибшим є увлечення про найважливіші закономірності взаємодії мови і суспільства.

Висновки. Таким чином, цивілізаційні концепції та пов'язані з ними трактування мовної проблематики – незважаючи на досить глибоку розробку, особливо з урахуванням взаємодії з культурологією і теорією міжкультурної комунікації, – не можуть дати достатніх методологічних інструментів для аналізу всіх труднощів і взаємозалежностей цивілізаційного і лінгвістичного процесів. Разом із тим, окремі лінгвістичні висновки можуть бути використані в більш широкому дослідженні проблем мови і цивілізації. До них відносяться положення, що стосуються виразно вираженої прагматичної орієнтації мови, використовуваної в цивілізаційному дискурсі, і характерних для неї тенденцій до стандартизації, формалізації і спрощення мовних засобів.

Список літератури:

1. Данилевский Н.Я. Россия и Европа: Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германно-Романскому. 6-е изд. / предисл. Н.Н. Страхова ; статья К.Н. Бестужева-Рюмина ; сост., вступ. статья и коммент. А.А. Галактионова. Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, Глагол, 1995. 552 с.
2. Левяш И.Я. Культурология курс лекций. Минск : ТетраСистемс, 1998. 543 с.
3. Михайлова М.В. Молчание как проблема цивилизации / Философия и цивилизация : материалы Всерос. конф., 30-31 октября 1997 г., г. Санкт-Петербург. Санкт-Петербург, 1997. С. 114–117.
4. Морган Л.Г. Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации / пер. с англ. под ред. М.О. Косвена. Ленинград, 1935. 350 с.
5. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация : учеб. пособ. Москва : Слово / Slovo, 2000. 624 с.
6. Тойнби А. Постижение истории. Москва : Прогресс, 1991. 736 с.
7. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Pro et Contra. 1997. Т. 2. № 2. С. 114–154.
8. Шаповалов В. Россия как цивилизация / Философия и общество. 1999. № 3. С. 54–75.
9. Шпенглер О. Закат Европы. Москва, 2000. 1376 с.

References:

1. Danilevsky N.Ya. (1995). Rossiya i Evropa: Vzglyad na kulturnyie i politicheskie otnosheniya Slavyanskogo mira k Germano-Romanskomu [Russia and Europe: A look at the cultural and political attitudes of the Slavic world to the German-Romanesque]. 6th ed. St. Petersburg : Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta, Glagol. (in Russian)
2. Levyash I.Ya. (1998). Kulturologiya [Cultural studies]. Minsk : TetraSystems. (in Russian)
3. Mikhailova M.V. (1997). Molchanie kak problema tsivilizatsii [Silence as a problem of civilization]. Philosophy and civilization : materials of the All-Russian Conference, October 30-31, St. Petersburg. St. Petersburg, pp. 114–117. (in Russian)
4. Morgan L.G. (1935). Drevnee obschestvo ili issledovanie liniy chelovecheskogo progressa ot dikosti cherez varvarstvo k tsivilizatsii [Ancient society or the study of the lines of human progress from savagery through barbarism to civilization] / transl. from English by ed. M.O. Kosven. Leningrad. (in Russian)
5. Ter-Minasova S.G. (2000). Yazyk i mezhkulturnaya kommunikatsiya [Language and intercultural communication]. Moscow : Slovo / Slovo. (in Russian)
6. Toynbee A. (1991). Postizhenie istorii [Comprehension of history]. Moscow : Progress. (in Russian)
7. Huntington S. (1997). Stolknovenie tsivilizatsiy [The Clash of Civilizations]. Pro et Contra, vol. 2, no. 2, pp. 114–154. (in Russian)
8. Shapovalov V. (1993). Rossiya kak tsivilizatsiya [Russia as a civilization]. Philosophy and Society, no. 3, pp. 54–75. (in Russian)
9. Spengler O. (2000). Zakat Evropyi [Sunset of Europe]. Moscow. (in Russian)